

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 242-255

УДК: УДК 930+94(47)

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_30](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_30)

**ИСКАК АСАН УУЛУ (ПОЛОТ ХАН) – ФЕРГАНАДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК
ЭГЕМЕНДИК КҮРӨШҮНҮН СИМВОЛУ**

**ИСКАК АСАН УУЛУ (ПОЛОТ-ХАН) – СИМВОЛ БОРЬБЫ ЗА ГОСУДАРСТВЕННУЮ
НЕЗАВИСИМОСТЬ В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ**

**ISKAK ASAN-UULU (POLOT KHAN) IS A SYMBOL OF THE STRUGGLE FOR THE STATE
INDEPENDENCE IN FERGHANA VALLEY**

Тынчтыкбек К.Чоротегин

Тынчтыкбек К.Чоротегин

Tynchtykbek K. Chorotegin

т.и.д, профессор, Жусуп Баласагын атындагы КУУ

д.и.н, профессор, Кыргызский национальный университет имени Жусупа Баласагына

Dr. Professor, Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn

chorotegint@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2833-3160

ИСКАК АСАН УУЛУ (ПОЛОТ ХАН) – ФЕРГАНАДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК ЭГЕМЕНДИК КҮРӨШҮНҮН СИМВОЛУ

Аннотация

Бул илимий макала XIX кылымдагы ферганалык кыргыздардын чыгаан лидери, жалпы Түркстандын чыгыш чөлкөмүнүн эгемендиги үчүн болгон ири элдик көтөрүлүштүн жетекчиси жана Кокон хандыгынын акыркы эгемен ханы Искак Асан уулунун, б.а. Полот хандын (1842–1876) өмүрүнүн жана ишмердигинин урунттуу учурларын чагылдырууга арналат

Ачкыч сөздөр: элдик көтөрүлүш, Полот хан, эгемендик, Кыргызстан, Түркстан, Фергана, Кокон хандыгы, падышалык Орусия, баскынчылык, оторчулук

**ИСКАК АСАН УУЛУ (ПОЛОТ-ХАН) – СИМВОЛ
БОРЬБЫ ЗА ГОСУДАРСТВЕННУЮ
НЕЗАВИСИМОСТЬ В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ**

**ISKAK ASAN-UULU (POLOT KHAN) IS A SYMBOL
OF THE STRUGGLE FOR THE STATE
INDEPENDENCE IN FERGHANA VALLEY**

Аннотация

Данная научная статья посвящена отражению ярких моментов жизни и деятельности Исхака Асан-уулу, т.е. Пулат-хана (1842–1876), выдающегося вождя ферганских кыргызов XIX века, лидера великого народного восстания за независимость восточной части региона Туркестана, и последнего независимого хана Кокандского ханства.

Abstract

This scientific article is devoted to the reflection of the highlights of the life and activities of Iskak Asan-uulu, i.e. Polot Khan (1842–1876), the outstanding leader of the Kyrgyz in Ferghana in the 19th century, the leader of the great popular uprising for the state independence of the eastern region of Turkestan, and the last sovereign khan of the Kokand (Khoqand) Khanate.

Ключевые слова: народное восстание, Полот-хан, независимость, Кыргызстан, Туркестан, Фергана, Кокандское ханство, царская Россия, вторжение, колониализм.

Keywords: popular uprising, Polot Khan, state independence, Kyrgyzstan, Turkestan, Ferghana, Kokand (Khoqand) Khanate, Tsarist Russia, invasion, colonization

Алгы сөз

Кыргызстандын ири университеттеринин бири – Ош мамлекеттик университетинде (ОшМУда) 2024-жылдын 17-майында өткөрүлүп жаткан маанилүү илимий жыйын кыргыздын эки чыгаан уулуна – Түркстандын чыгышында падышалык оторчуларга каршы эгемендик үчүн элдик көтөрүлүштү жетектеп, каармандык менен ажалга тике карап өлгөн Искак Асан уулу (Полот хан) бабабыздын жана XIX – XX кылымдын башындагы кыргыз тарыхын, анын ичинде Полот ханга байланыштуу доорду терең иликтеген тарыхчы, профессор Ташманбет Кененсариевдин элесине арналып жаткандыгы терең ыраазычылык жаратчу илимий окуя.

Кыргыз улутунун жана жалпы Фергана жана Теңир-Тоо, Алай, Памир тоолуу аймактарынын ар кыл этностордон куралган калктарынын падышалык Орусиянын оторчул эзүүсүнөн эркин болушу үчүн, полиэтностук эгемен мамлекетти – Кокон хандыгын оторчул баскынчылардан боштондукка чыгаруу үчүн 1873–76-жылдарда көтөрүлгөн калайыкка лидер болгон чыгаан инсан – теги кыргыз Искак Асан уулу (1842–1876). Ал бар болгону 34 гана жашка чыгып, падышалык орусиялык баскынчылардын жазалоо чараларынын айынан өмүрүнөн эрте айрылган. Бирок ал өтө аз жашаса да, жетекчилик таланты жана жекече эрдиги менен жалпы Кокон хандыгынын, анын ичинде Фергана аймагынын тарыхында өзгөчө өрнөктүү инсан катары айырмаланып, тарыхта калды.

Тарыхнаама. Булак таануу

Чакан макалабызда Кокон хандыгынын күүгүм доорунун жалпы тарыхы жана анын ичинде Полот хандын ишмердиги тууралуу жазма жана тарыхнаамалык маалыматтарга толук кайрыла албайбыз. Тереңирээк маалыматты Полот ханга арналган 2015-жылдагы илимий жыйындын материалдарынан, ошондой эле Т.Кененсариевдин 2015-жылдагы макаласынан жана падышалык оторчулук доорун чагылдырган 2019-жылдагы монографиясынан табабыз.

Айрым изилдөөчү эмгектерди эскере кетсек, падышалык оторчулардын жалпы Түркстанга карай баскынчыл жортуулдарын изилдеп, XIX к. экинчи жарымы – XX к. башында эмгектер жараткан орусиялык тарыхчылардын өздөрү бул аймакты каратып алуу жүрүмүн таамай эле “Орто Азияны каратып алуунун тарыхы” деп аташкан. (Маселен, караңыз: Терентьев М.А. – Т.2. – С. 333.). Бирок совет доорунда, өзгөчө Экинчи дүйнөлүк согуш аяктагандан кийинки мезгилде, совет тарых илиминде падышалык Орусиянын баскынчыл саясатын жаап-жашыруу далаалаттары расмий түрдө колдоого алынган.

Скотт К.Леви сыяктуу заманбап Батыш окумуштуулары Борбордук Азиядагы бул падышалык оторчул каратып алуулардын тарыхына Евразиядагы орусиялык баскынчыл саясаттын улантылышы катары калыс баа берип келишет (Караңыз: Levi, Scott C. 2017.).

XVIII – XIX кк. Кокон хандыгы жана кыргыздардын ар кыл топтору менен байланыштуу Б.Жамгырчинов, А.Хасанов, К.Үсөнбаев, В.Плоских, Д.Сапаралиев, Т.Өмүрбеков, К.Молдокасымов, Ж.Жакыпбеков, Б.М.Жумабаев, Т.Өмүрзакова, Ж.Алымбаев, А.К.Койчиев, Ж.Турдалиева, Р.Жолдошев, Т.Асанов, Э.А.Авазов ж.б. кыргызстандык тарыхчылардын изилдөөлөрү жарык көргөн.

Кыргыз тарыхчылары постсоветтик эгемендик доорунан бери бул хандыктын тарыхы жаатында көз карандысыз, ар тараптуу иликтөө жүргүзүшүүдө жана мурдагыдай Кремлге кылчактабастан калыс баа беришүүдө.

Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Тарых илимдерин өнүктүрүү боюнча комиссиянын 2014-жылдын 6-февралындагы чечиминин негизинде 2015-жылдын 17-апрелинде Баткен мамлекеттик университетинин Кызыл-Кыя гуманитардык-педагогикалык институтунда “Искак Асан уулу Полот хан: Азаттык жана мамлекеттүүлүк” аттуу жумурияттык илимий-тажрыйбалык жыйын өткөрүлгөн. Бул илимий шерине Полот ханга арналган иликтөөлөрдү кайсы бир деңгээлде жалпылоого жана өксүк жактарды таразалоого огожо болгон.

Полот хандын өзү жөнүндө учкай гана айтылса же айтылбаса да, анын доору тууралуу кеңири маалыматтар чагылдырылган айрым мусулман жазма эстеликтери биздин күндөрүбүзгө сакталып жетти. Макалабызда ташкендик Мырза Алим жана маргалаңдык Азиз Маргинанинин эмгектерин айрыкча эскере кеттик. Албетте, Полот хан тууралуу айтылбагандыгы менен, анын улуу же кичүү замандаштары, маселен, Алымбек датка, Алымкул лашкер башы, Кудаяр хан, ж.б. инсандар тууралуу маалыматтары арбын болгон чагатай түрк жазма эстеликтери бар. Алар дагы өтмүш доорду андоо үчүн олуттуу мааниге ээ.

Кокон тарыхын чагылдырган кыргыз тарыхчысы Зиябидин Максым (Зияуддин Магзуни) жазган “Фергана тарыхы” китеби дагы Кокон хандыгынын доорун андоо үчүн баалуу булак болуп саналат. Анын кол жазмасын 1992-жылы тарыхчы жана чыгыш таануучу Анварбек Мокеев Стамбул университетинин кол жазмалар фондунан таап, илим чөйрөсүнө дайын кылган. Баткендик тарыхчынын Зиябидин Максымдын өзүнүн санжыралык маалыматын К.С.Молдокасымов ж.б. тактаган.

Казакстандык булак таануучу, маркум Тимур Касым уулу Бейсембиев (1955–2016) агайыбыз Кокон тарыхынын оригиналдуу жазма булактарына жана тарыхнаамасына байланыштуу олуттуу эмгектер калтыргандыгын баса айтуу кажет.

Арийне, Кокон хандыгынын соңку доору жөнүндө ар кыл маалыматтар бар, чагатай орток түрк жазмасында жана тажикче жазылган жазма эстеликтердеги маалыматтарды, ошондой эле өзбекстандык, казакстандык, түркиялык, орусиялык, тажикстандык, Батыштык ж.б. тарыхчылардын ар кыл тилдерде жарык көргөн мурдагы жана соңку изилдөөлөрүн салыштырып иликтөө парызы дагы эле ойдогудай аткарыла элек.

Негизги бөлүм

Искак Асан уулу – өз доорунун сабаттуу өкүлү, агартуучусу, кыргызча ызаат менен айтылганда, “молдокеси” болгон. Ичкилик кыргыздарынын бостон уруусунан чыккан бул тың жигит “хан” жарыяланганда, албетте, теги көчмөн өзбектердин Миң сулалесинен чыккан Алим хандын небереси болгон Пулат аттуу канзааданын ысымын жалган жерден өзүнө алып, батылдык кылган чагында, өзбектер, кыпчактар ж.б. кокондук калайык аны орток чагатай адабий тилинин салтына ылайык “Пулат хан” деп аташкан.

Бул саптардын ээси маркум Б.Урстанбеков менен калемдешип 1990-жылы жарыялаган энциклопедиялык китепте, маркум Токторбек Өмүрбеков менен биргелешип 1996-жылдан тартып жарыялаган окуу китептеринде, үзөңгүлөшү Кыяс Молдокасымов менен бирге жазган окуу куралында (2000) жана ар кыл илимий-жамааттык макалаларында “Пулат хан” терминин колдонуп жүрдү.

Бул сөздү азыркы кыргыздардын адабий тилинде “Болот кан” же “Болот хан” деп берүүгө болот.

Арийне, Ташманбет Кененсариев сыяктуу дасыккан тарыхчылар менен өз ара талкуулашып, бул терминди Ферганадагы ичкилик кыргыздардын диалектине ылайык “Полот хан” деп жазуу керек, деп 2015-жылы чечип алганбыз.

Маркум профессор Т.Кененсариев жана анын шакирттери “Полот хан” ысымын ырааттуу колдонуп келди. Бул жагдайды да өз учурунда айрыкча эскере кетелик.

Молдо Искак Асан уулу – кыргыз элинин бостон уруусунан чыккан өз доорундагы агартуучу, молдо болгон Асандын урпагы. Молдо Асан Маргалаң шаарындагы “Ак медреседе” сабак берген (мударистик кылган), демек, төбөсү көрүнгөн агартуучу болгон.

Искак оболу мечиттеги баштапкы мектепти аяктап, арап арибинде кат таанып, “Куранды” жаттап, анан Кокон менен Маргалаңдагы медреселерде таалим алган.

Ал өзү байырлаган азыркы Кыргызстандын Баткен дубанына караштуу Кадамжай районунун Охна кыштагынын калайыгынын гана эмес, жалпы Кокон хандыгынын Ташкен, Анжыян сыяктуу ар кыл дубандарындагы көп этностуу калкынын турмушун да жакындан билген. Ал кыргыздар жана башка элдердин өкүлдөрү байырлаган азыркы Ала-Бука аймагына да каттап турган.

Ташкен аймагында жүргөн чагында молдо Искак Асан уулу айтылуу кыргыз-кыпчак колбашчысы, Кокон хандыгын аскер башчы катары бийлгене лашкер Алымкулдун пикирлеши болгон жана кыргыздын курама уругунан чыккан чаткалдык Абдымомун аталык менен таанышкан. К.Үсөнбаев менен Т.Кененсариевдин пикиринде, кийинчерээк көтөрүлүштүн айрым очокторун жетектеген Абдымомун менен Момун Шамурзак уулу – бир эле тарыхый инсан. Тоолуу Чаткал, Ала-Бука кыргыздарында таасири күч болгон бул кыргыз төбөлдүн Ташкенде өз үйү да бар болчу. (Караңыз: Кененсариев Т. 2015. – Б. 15–17).

Эгерде молдо Искак Асан уулу оболу тек гана терең билимдүү жаш молдо болгон болсо, ал эми тарыхый кыйчалыш заманда эл башына оор сыноо түшкөндө, тайманбастан коомдук жүктү көтөргөн эр жүрөк мамлекеттик ишмер деңгээлине чыга келген.

(Өзүнүн жаш чагында, 20ларында эле, мамлекеттик ишмер катары суурулуп чыга келген Жусуп Абдыракманов сыяктуу бабаларыбыздын бири, демек, Искак Асан уулу болгон).

XIX кылымдын 70-жылдарынын биринчи жарымында күнү бүтүп бараткан Кокон хандыгынын өкүлү – Кудаяр хан Шералы хан уулу (1835 – 1888) эле. Ал 1844–1858-жылдары, 1862–1863-жылдары, андан соң 1865–1875-жылдары Кокон хандыгында тактыда отурган. 1868-жылдан ал иш жүзүндө падышалык Орусияга кыңк этпестен багынып, сөз жүзүндө гана эгемен мамлекеттин башчысы, иш жүзүндө оторчулардын “тактекеси” болуп калган.

Өзбектин миң уруусунан чыккан Кудаяр хан деле кыргыздарга жээн болуп кетет. Анжыяндык, аксылык жана таластык кыргыз бийлери Кудаярдын атасы Шералы ханды (Шер Мухаммед Али-хан; 1790–1844) 1842-жылы Кокондогу тактыга отургузууда орчун роль ойношкон.

Кудаярдын энеси – кыргыздын саруу уруусунан чыккан Жаркынайым Токтоназар кызы (1802–1868) болчу.

Оболу Орусиянын падышасы Александр Экинчи Кокон хандыгын толугу менен жоюп, аймакты Орусиянын курамына киргизип салууга каршы пикирин 1871-жылы таасын билдиргенине карабастан, хандык иш жүзүндө 1868-жылдан тартып орус оторчуларына багыныңкы турумда болгон.

Өз ханы Орусияга күнкор болуп калганда, Кокон хандыгындагы көп этностуу эл (анын ичинде көчмөн өзбектер, кыргыздар, ферганалык кыпчактар, сарттар, тажиктер,

кашкарлыктар, каракалпактар жана башка этностор) Кудаяр ханга жана анын “жаңы кожоюну” падышалык Орусияга каршы 1873-жылдан тартып көтөрүлгөн.

Жаш жана тирикарак молдо Искак Асан уулу 1873–1876-жылдардагы бул элди көтөрүлүштүн алгачкы баскычына катардагы күрөшчү катары жигердүү кошулган.

Жогоруда учкай айтылгандай, Коконду бийлеген салттык сулаленин – көчмөн өзбектерге таандык миң уруусунун хан тукумунан чыккан жүүнү бош Пулат бул жаңы элдик кыймылга жетекчи болуудан жалтайлап, суу жүрөктүгүн көрсөткөндө, өңү-түсү ага окшошуп кеткен жаш кыргыз молдосу Искак Асан уулу “Полот хан” (Болот хан, Пулат хан) ысымы менен элдик көтөрүлүшкө туу болуп берүүгө макул болгон.

Көтөрүлүштүн ар кыл очокторунун бири – Кожент жана Лейлек кыргыздарынын аймагы болгон. Маселен, лейлектик кыргыздар жана аларга шериктеш башка этностордун өкүлдөрү кокон хандарынын сулалесинин Кожент шаарында байырлап жаткан урпактарынын бири – Садыкбектин уулу Абдыкеримбекти хан көтөрүшкөн, бирок бул көтөрүлүш очогу Кудаяр хандын кошууну тарабынан аёосуз жазаланган.

Тарыхчы Мырза Алим ибн Мирза Рахим Тошканди (Ташкенттик) өзүнүн “Ансаб ас-салатин ва таварих ал-хавакин” (“Султандардын санжырасы жана хандардын тарыхы”) деген чыгармасынын 123-а барагында өзгөчө сөзгө алып, Абдыкерим бек орус оторчу аскерлери тарабынан Кожент шаарында туткунга алынгандыгын жана Кокон ордосуна өткөрүлгөндүгүн белгилеген. (Караңыз: Набиев Р.Н. С. 83, прим. 367-368; С. 293).

Искак Асан уулунун элдик көтөрүлүшкө жетекчилик кылышы – бул көтөрүлүштүн 1875–1876-жж. экинчи (акыркы) баскычына туура келет.

1875-жылдын эрте жазынан тартып башталган бул баскычтын катышуучулары ар кыл этностордон куралган. Бул жөнүндө Кокон хандыгынын тарыхын жазгандардын бири Мырза Алим өзүнүн “Ансаб ас-салатин...” деген чыгармасынын 129-барагында “түрк, тажик, кыргыз, кыпчак өз ара ынтымак курду” деп белгилеп жазган (Караңыз: Набиев Р.Н. С. 84, прим. 370).

Мырза Алим Кудаяр хандын күнкөр саясатын төбөлдөр гана эмес, карапайым айдыңдар (билимдүү катмар) да жектеп чыккандыгын жана Полот ханды колдоого алышкандыгын баса белгилеген.

Мырза Алимдин бул чагатай түркчө эмгеги 1319-хижра жылы (1901—1902) жазылып бүткөнүн кошумчалай кетели.

Полот-хан баштаган көтөрүлүшкө ферганалык кыпчак төбөлү Абдыракман Аптабачы Мусулманкул уулу (Абдурахмон Афтобачи; 1844–1884) да убактылуу кошулган. Анын атасы Мусулманкул 1852-жылы Кудаяр хан тарабынан өлүм жазасына тартылганда, дээрлик 20 миңдей ферганалык кыпчак кыргынга учураган окуя бул көчмөн жана дыйкан элдин эсинде сакталган болчу.

Ошондон тартып, Фергана өрөөнү, Чаткал, Аксы, Алай, Түндүк Памир жана башка аймактардагы кыргыз, кыпчак, өзбек, тажик жана башка калктардын козголгон топтору Полот хандын жолбашчылыгы астында Кокон хандыгынын мамлекеттик эгемендиги үчүн куралдуу көтөрүлүштү уланткан. Албетте, ар кыл саясий кыймылдардагыдай эле, ар чөлкөмдүн көтөрүлүшчү төбөлдөрү бийлик үчүн өз ара саясий соода жүргүзгөн учурлар да катталган.

Маселен, Т.Кененсариев таасын белгилегендей, Кудаярдын саясатына нааразы болуп жүргөн анын уулу Насирдин бек (1850–1877) 1875-жылдын июль айында Абдыракман

Аптабачынын тобу менен антикудаярчыл сүйлөшүүлөр жүргүзгөн. Бул бек Кудаяр хандын тун уулу эле.

Сүйлөшүүлөр маалында Насирдин өзүн хан тактысына олтургузууну сунуштап, ал кызматы үчүн Аптабачыга 50 миң дилде пара берүүгө убада кылгандыгы жазма булактарда айтылат (Караңыз: Кененсариев Т., 2015. – Б. 25).

Полот хан да ийкемдүүлүк кылып, Насирдиндин хан болушуна макулдук билдирген соң, көтөрүлүшчүлөрдүн катары калыңдай түшкөн. Натыйжада 4000 жоокерден турган кошуун менен Абдыракман Аптабачы, Иса Олуя, Калназар парваначы, Сарымсак эшик агасы 17-июлда Полот хандын кыймылына кошулуп кетишти... Маргалаңдын беги, Кудаярдын иниси Султан Мурат, Кудаярдын тун уулу, Анжыян вилайетинин акими Насирдин бек 5000 сарбазы менен 19-июль күнү көтөрүлүшкө кошулушту. 17–20-июлдарда көтөрүлүшчүлөр хандыктын бүтүндөй чыгыш тарабын колго алышты. Ош, Наманган, Анжыян, Өзгөн, Асаке, Маргалаң шаарлары ээленди, дейт Т.Кененсариев. (Караңыз: Кененсариев Т., 2015. – Б. 26).

22-июлга карата Кудаярдын Кокон шаарындагы ордосундагы бир катар жоокерлер чилдей таркап, ар кыл жактарга качышкан. Айрымдары көтөрүлүшчүлөргө кошулушкан. Кудаяр ханды, анын гаремин жана казынасын азганакай кокондук аскерлер кайтарып, ошол күнү ал орустар көзөмөлдөгөн тарапка качып чыкты. Анын аргасыз көчүн падышалык орусиялык чакан аскер кошууну коштоп жөнөдү. Ара-чолодо казынасынын бир бөлүгүнөн жана айрым жоокерлеринен ажырап калган Кудаярды бскынчы орус жоокерлеринин улам чыңдалган кошууну орусиялык көзөмөлдөгү Кожент шаарына 24-июлда кечкурун жеткирген.

24-июлда Насирдин бек Кокон ханы деп жарыяланып, хан көтөрүлгөн. Ошентип, көтөрүлүшчүлөрдүн аскерин эки башка мүдөөнү көздөгөн Полот хан менен Абдыракман Аптабачы жетектеп калышты. Полот хан толук эгемендикти жактаса, Абдыракман Аптабачы – орусиялык баскынчылар менен “мышык-чычкан оюнунун” устаты эле.

Абдыракман Аптабачы менен Насирдин хан Орусия менен алакаларды жакшыртуу үчүн тымызын сүйлөшүү жүргүзө башташкан. Насирдин дагы орус оторчуларынын купулуна ылайык саясий төбөл болчу.

Кокон ханынын ордосуна Абдыракман Аптабачы менен кезектеги сүйлөшүүгө августтун башында келген Полот ханды Кокондогулар убактылуу Махрам чебиндеги абакка камап да коюшкан.

Коконду бийлеп калган Насирдин хандын элчилери 1875-жылы августтун башында Ташкенде оторчулардын өкүлдөрү менен “ийгиликтүү” сүйлөшүү жүргүзүштү да, эми Кудаярдын ордуна Насирдин хан Кокондогу орус падышасынын “тактеке ханы” болуп калды.

Эми “пайдасы болбой калган” мурдагы хан Кудаярдын шагы бирооло сынды. Орус падышачылыгынын чөлкөмдөгү оторчул бийликтери 8-августта Ташкенге жеткен Кудаярды айрым жакындары жана анча-мынча мүлкү менен 12-августта Оренбург (Орунбор) шаарына жөнөтүп салышты.

Эгеменчил элдик кыймыл ооздукталбай жатканын аңдаган Абдыракман Аптабачы жаңы кырдаалда эл назарынан ажырабоо үчүн “ыйык казат” (“газават”) ураанын чакырган. Чаткал жана башка аймактарда көтөрүлүштүн башка да кубаттуу очоктору түзүлгөн.

Көтөрүлүшчүлөрдү жазалоо үчүн орусиялык оторчулардын жетекчилиги шашылыш жазалоочу кошуундарды түзүшкөн.

Орусиялык жазалоочулар менен Абдыракман Аптабачынын кошуундары Кокон хандыгынын аймагында салгылаша башташкан. Кагылышуу 22-августта Кокондогу Махрам чебине чейин жеткен чакта, абактагы Полот хан качып кетүүгө үлгүргөн.

Абдыракман Аптабачы өзү 3 миңдей жоокердин коштоосунда Маргалаңга качып барган. Андан кийин, 26-августта, Насирдин хан К.П.Кауфмандын алдынан тосуп чыгып, ага кайрадан орус падышачылыгына күнкор хан катары кала берүү ниетин билдирген жана бул жолу дагы Насирдин хан орустардын расмий колдоосуна ээ болгон.

Ал эми Абдыракман Аптабачы оторчу орус бийликтери менен элдешүүнүн жан далбасасын жасаган, бирок анысы майнапсыз болгон.

1875-жылдын 23-сентябрындагы экинчи кокон-орусия келишими Кокон хандыгын ого бетер орусиялык күнкор (вассал) өлкө кылып салды. Кокон хандыгынын эл аралык дипломатиялык демилге укуктары биротоло жок кылынды.

Насирдин хан эми атасынын жолоюна толук түштү, б.а. Орусияга көз каранды болсо да, “хан” даражасын сөз жүзүндө сактоого ыраазы болду. Сыр-Дарыянын оң жээгиндеги Наманган бектиги жана Наманган, Чуст шаарлары падышалык Орусиянын тикелей карамагына өткөнүнө деле ал кайыл эле. Бул алааматтуу келишимге ылайык негизинен көчмөн кыргыздар байырлаган Ала-Бука, Кызыл-Жар, Ак-Суу, Авлетим (Афлатун), Кара-Суу, Падша-Ата (Патча-Ата), Тегене жергелери дагы падышалык Орусиянын чегинде деп эсептелип калган. Хандык башка да чарбалык чектөөлөргө жана каржылык оор жазаларга, жылдык салыктарга кириштер болду.

Эгеменчилер жаңы күч жыйып, Кокондогу жаңы күнкор ханга каршы чабуулду күчөтүшкөн. К.П.Кауфмандын 15-сентябрда Орусиянын Аскер министрине (анын кызматын “Согуш министри” деп да которуп жүрүшөт) жолдогон баяндамасында Анжыяндын жанындагы Миң-Дөбө жергесинен тоо таяна качкн Абдыракман Аптабачыны тоолук кыргыздар куралсыздандырып, анын кошуунунун курал-жарактарын Полот ханга өткөрүп беришкендиги кабардалган.

Эгеменчил кыргыз ж.б. бийлер ич ара кеңешип, 1875-жылдын 27-сентябрында Анжыяндын чыгыш тарабында жайгашкан Ботокара кыштагында Искак Асан уулун Полот хан деген ат менен экинчи жолу хан көтөрүшкөн. Абдыракман Аптабачы да Полот хан жетектеген көтөрүлүшчүлөрдү колдой баштаган.

1–3-октябрда Полот хандын аскери менен баскынчы оторчулардын Анжыян шары үчүн кырчылдашкан салгылашуусу орун алган. Акыры орусиялык аскерлер шаар ортосунан артка,

Наманган тарапка чегинүүгө мажбур болушкан.

5-октябрга караган түнү оторчулар Полот хандын Хан-Абадга жакын өргүү жайына капысынан кол салышып, Хан-Абад көпүрөсүндө минген аты жыгылып, Полот хан бутун кокустатып алган.

Хан тукумунан болгон Мурат бек “Полот хан хан тукуму эмес, Искак аттуу жөнөкөй эле кыргыз”, – деген сөздөрдү жайылтуу менен Маргалаң шаарынын жана анын айланасынын калкын эгеменчил көтөрүлүштөн четтетүүгө далаалат кылса да, калайыктын көпчүлүгү Полот ханды колдой берген. Мурат бектин кошууну талкаланган.

Полот хандын аскерлери 1875-жылы 9-октябрда Кокон шаарын каратып алышкан. Насирдин хан Кокондон качып чыгып, андан ары орус оторчуларынын көзөмөлүндөгү Кожент шаарын көздөй качууга мажбур болгон. (Караңыз: Бабабеков Х.Н., 1990. С. 95).

Наманган жана Ош шаарларынын жана алардын атырабынын калайыгынын улам жаңы топтору ыктыярдуу түрдө Полот ханга кошулган.

Жашы улуу бийлерден жана бектерден тышкары Полот ханды Абдылдабек Алымбек уулу сыяктуу жашыраак саясий жетекчилер да колдошкон. Абдылдабек болсо маркум Алымбек датка менен анын жубайы Курманжан датканын урпагы болгон.

Полот хан өз ысымы менен тыйын акча чектирүүгө да үлгүргөндүгү маалым. Анын сакталып калган тыйынында “Сайид Мухаммад Фулад хан Гази, 1292” (“Сейит Мухаммед Полот хан Ыйык Казатчы, 1292”) деп 1875-жылдын бир катар айлары жана 1876-жылдын баштапкы айлары хижра жылына байланган тарыхый учур да чагылдырылып калган. (Караңыз: <https://hcr.ashmus.ox.ac.uk/coin/hcr16155>)

Полот хандын айрым үзөңгүлөштөрү оторчул аскерлердин кысымынан улам эгемендик кыймылынан четтешсе, башкалары акыр аягына чейин таймашып согуш жүргүзүшкөн. Маселен, Абдылдабек Алымбек уулу кийин Ооган Паамири аркылуу Түндүк Ооганстан тарапка чегинип, эч качан падышалык оторчуларга багынып берген эмес.

Орусиялык оторчулардын адабиятында эгеменчил Полот ханды “козголоңдун күнөөкөрү”, “шайканын башчысы” сыяктуу жаманатты кылчу жарлык сөздөр менен терс баалашкан. Албетте, көтөрүлүшкө чыккынчылык кылган, оторчуларга сатылып кеткен бир катар төбөлдөр Полот хандын бийлиги трабынан катаал жазага кабылган. “Ошол кездеги падыша өкмөтүнүн аскерлеринин өкүлдөрү жазып калтырган маалыматтарда айтылгандай, күнүгө 20–30 киши өлүм жазасына тартылып, Полот хан көптөгөн күнөөсүз адамдарды өлтүрүү менен “элди коркутуп, өз бийлигин күчөтүүнү” ойлогон, ал эми анын жан-жөкөрү Момун (Абдымомун) “өз баш кесерлерин орустарга же алардын букараларына каршы аракеттери үчүн акча, буюм, ат, курал-жарак менен сыйлап турган” – деген пикирлер Кокон мамлекетине каршы оторчул (колониялык) баскынчылыгынын жүрүшүндөгү орус аскерлеринин жергиликтүү тургундарга карата колдонгон кыргын, зордук-зомбулук жана аёосуз талап-тоноолорду жаап-жашырууга болгон аракет эле”, – деп тарыхчы Т.Кененсариев бул окуяларга калыс баасын берет. (Караңыз: Кененсариев Т., 2015. – Б. 43–44).

Кудаяр ханды, кийин Насирдин ханды жана оторчуларды колдогон үгүтчүлөр “Полот хан – жалган хан” деп канчалык жар салышса дагы калайык Полот хандын эгеменчил күрөшүн колдоосун уланта берген, анткени чөлкөмдөгү эл үчүн өз лидеринин саясатынын чыныгы эгеменчил багыты башкы мааниге ээ болгон.

Түркстан аскер чөлкөмүнүн башкы аскер жетекчиси, инженер-генерал Константин фон Кауфман Санкт-Петербургдагы согушчул тараптардын колдоосуна ээ болот да, Кокон хандыгын биротоло жоюуга уруксат, аскердик жана каржылык колдоо алат. Эми оторчуларга тактеке хандын да кереги жок болуп калды.

Кубаттуу замбиректерге тыянаган баскынчы орус аскерлери 1875-жылдын октябрынын соңунан тартып эгеменчил көтөрүлүшчүлөрдү мурдагыдан да ырайымсыз жазалоого өтүштү. Маселен, Наманган шаарынын түштүк чыгышындагы айрым тоолуу кыштактар толук өрттөлүп, багынбаган элеттиктер аёосуз кыргынга учураган.

Полот хан ноябрда Маргалаң шаарын өзүнүн убактылуу ордо шаары катары колдонгон. Ал жаракат алган бутунун оорусуна байланыштуу арабада гана жүрүүгө аргасыз болгондугу белгилүү. Бул шаарда ал туткунга алынган төрт орус жоокеринин экөөн өлүм жазасына тартып, калган экөөнү өз жоокерлерине аскердик камылгаларын жакшыртуу ишине адис катары тартканы айтылат. (Караңыз: Кененсариев Т., 2015. Б. 47, 238-шилт.).

14-декабрда Полот хан Кокон шаарына келип, зор салтанат менен тосуп алынган. Эми эгеменчилер баскынчы орус аскерлеринин көзөмөлүндөгү Кожент менен Наманганга сес көрсөтө башташкан.

Орус оторчулары 1875-жылдын декабрынын соңунан тартып жазалоочу өнөктүктү жаңы күч менен жүзөгө ашырып киришти. Чөжө, Балыкчы, Кожо-Абад, Шор-Арык сыяктуу кыштактар оторчулар тарабынан эч себепсиз өрттөөгө алынды.

1876-жылы 2-январда Масы кыштагы өрттөлүп, талоонго алынды. Көчмөн кыргыздар партизандык ыкма колдонуу менен күрөшүп, Арстанбап, Көк-Арт, Өзгөн сыяктуу улам башка коопсуз аймактарга көчө качып кутулуп жатышты. Кача албай калгандар кыргынга учураган. 8–10-январда Анжыян шаары оторчулар тарабынан камалоого жана чабуулга алынды. Шаар аймагы аёосуз түрдө кубаттуу замбиректер менен аткыланды. Бери дегенде 20 миңдей киши кырылган. Акыры бул шаар оторчулардын карамагына толук өттү.

1876-жылы январда Полот хан калайыкты бөөдө кыргындан сактоо үчүн орус оторчулары менен тынчтык сүйлөшүүлөрүн жүргүзүү боюнча майнапсыз далаалат жасаган. Бирок Санкт-Петербургдагы жогорку бийлик Кокон мамлекетин биротоло жоюу тууралуу чечимге 1876-жылдын январынын ортосунда эле келгендигин ал, албетте, билген эмес.

Ал түгүл Түркстан чөлкөмүнүн генерал-губернаторлугунун милдетин убактылуу өтөп жаткан Г.А.Колпаковский да бул жашыруун чечим жөнүндө 2-февралга чейин кабардар эмес болгон. (Караңыз: Бабабеков Х.Н., 1990. С. 98; Кененсариев Т., 2015, Б. 59, 294-шилт.).

Асаке шаарынын сыртында көтөрүлүшчүлөр ири жеңилишке учураган соң, оторчулар эки күн бою бул шаарды талап-тоноого алган.

Асакеде кошууну кыйла сокку жеген Абдыракман Аптабачы мурдагы өнөкөт адатын карматып, оторчулар менен тымызын келишүү аракетин баштаган. 24-январда ал баскынчыларга келип, бир ууч кишиси менен колго түшүп берген. (Кийин ал Уралга – Екатеринбург шаарына сүргүнгө айдалган).

Эми оторчулар Полот хан баштаган кыргыз көтөрүлүшчүлөрүн биротоло талкалоо үчүн чечкиндүү аракет башташкан. Алар Исфандияр датка сыяктуу чыккынчыларды эби менен пайдаланышты да, 28-январга караган түнү Үч-Коргон жергесинде Полот хандын чакан кошуунуна капысынан кол салышты. Полот хан Алай тарапка качууга мажбур болду.

8-февралда Насирдин хан Кокон шаарында орусиялык баскынчылар тарабынан өз тактысынан биротоло кулатылды. Александр Экинчи бул хандыкты жоюу тууралуу жарлыкка 19-февралда кол койгон (бул күнү анын тактыга отургандыгынын 22-жылдыгы салтанаттуу белгиленген). Кокон хандыгынын ээлиги Фергана облусу деп жарыяланды.

Полот хан Алайдын Шат капчыгайында баш калкалап жаткан үңкүр жөнүндө чыккынчылар аркылуу билип калган орус оторчулары айрым мусулман бийлеринин жардамы менен Полот ханды 19-февралда туткунга алышкан.

Ал эми 1-мартта Маргалаң шаарындагы чоң базардын аянтында Полот хан дарга асуу жолу менен өлүм жазасына кабылды.

Маргалаңдык молдо жана тарыхчы Азиз ибн Мулла Мухаммад Риза Маргинани болсо Фергана чөлкөмү орусиялык оторчуларга биротоло каратылган соң негизделген Маргалаң үйөзүндөгү Жаңы Маргалаң (Фергана) шаарындагы орусиялык оторчулардын кеңсесинде 1876–1900-жылдары жазгыч (“мирза”, “катчы”) болуп иштеген.

Ал өзүнүн 1908-жылга карата аяктаган "Тасниф-и Гариб" (“[Үй-жайсыз] карыптын жазганы”) же "Тарих-и Азизи" (“Азиздин тарыхы”) деп да аталган кол жазма эмгегинде Алымкул лашкер башы, Полот хан жана Мамыр Мерген сыяктуу тарыхый инсандар жөнүндө замандаш катары кызыктуу маалыматтарды калтырган. Чыгарманын "Тасниф-и Гариб" деген аталышындагы “Гариб” (“Карып”) сөзү – автор Азиз Маргинанинин кошумча адабий ысымы болгон.

Маргинани тарыхый факттарга таянгандыгын өз эмгегинде өзгөчө белгилейт.

Демек, Азиз Маргинанинин жана башка авторлордун Полот хандын падышалык оторчулар тарабынан дарга асылаардагы күндөрү, соңку көз ирмемдери, анын кайраты, өлүмгө тике карагандыгы жөнүндөгү ж.б. баалуу маалыматы Полот хандын жаркын бейнесин калыбына келтирүү үчүн баалуу маалымат болуп саналат.

Жыйынтык сөз

Полот хандын бейнесине жана тарыхый салымдарына арналган илимий жыйындар XXI кылымдын биринчи чейрегинде өткөрүлө баштады.

Жогорда учкай белгиленгендей, Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Тарых илимдерин өнүктүрүү боюнча комиссиянын 2014-жылдын 6-февралындагы чечиминин негизинде Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу “Мурас” фондунун, Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин, Баткен мамлекеттик университетинин Кызыл-Кыя шаарында жайгашкан колу болгон Кызыл-Кыя гуманитардык-педагогикалык институтунун, “Кыргыз Тарых Коому” эл аралык коомдук бирикмесинин, Кызыл-Кыя шаардык акимиятынын, агартуу жана медиа тармактарынын өкүлдөрүнүн жана башка уюштуруучулар менен демөөрчүлөрдүн көмөгү менен 2015-жылдын 17-мартында Кызыл-Кыя шаарында “Искак Асан уулу Полот хан: Азаттык жана мамлекеттүүлүк” аттуу жумурияттык илимий-тажрыйбалык жыйын ийгиликтүү өткөрүлгөн.

Ал жыйындын материалдары атайын жыйнак болуп жарык көргөн. Ошол жыйнакта лейлектик акын жана журналист Абдилаат Дооров агабыздын тарыхый булакка негизденген төмөнкү саптары башкы бөлүмдүн эпиграфы катары колдонулган:

“Оторчул орус аскерлери Искак Асан уулун - Полот ханды дарга асаарда...

– Бас, – деди желдет, кундак менен далыга нукуп,

Каадасын бузбай Полот хан кайрылды күлүп:

– Мени го... күтөт өлүм. Сен кайда шашасың жигит?”

Ал эми Кыргыз Республикасынын Президентинин жардыгына ылайык, 2024-жылы бүткүл өлкөбүздө Кара-Кыргыз автоном облусунун 100 жылдык мааракесине жана улуттук мамлекеттүүлүгүбүздүн тарыхый баскычтарына арналган ар тараптуу иш-чаралар өткөрүлүп жатат.

ОшМУда 2024-жылдын 17-майында өткөрүлүп жаткан эл аралык илимий шерине Полот хандын 180 жылдыгына жана көрүнүктүү тарыхчы, маркум профессор Ташманбет Кененсариевдин 75 жылдыгына арналууда.

Бул жыйын жана ага байланыштуу маданий иш-чаралар ферганалык кыргыздардын чыгаан лидери, урпактарды шыктандырган жана эгемендик байрагын желбиреткен улуу көтөрүлүштүн жетекчиси, Кокон мамлекетинин акыркы эгемен ханы Искак Асан уулунун – айтылуу Полот хандын жаркын элеси жана көөнөргүс тарыхый салымы урпактар тарабынан эч качан унутулбай тургандыгын дагы бир жолу тастыктайт.

Албетте, болочокто да Полот хан тууралуу тарыхый-даректик маалыматтарды, булак таануу, архив таануу менен байланыштуу жаңы иликтөөлөрдү жарыялоон улантуу абзел.

Айтмакчы, Полот хандын көркөм элесин чагылдырууга Кыргызстандын эгемендик доорунда жергиликтүү сүрөтчүлөр да салым кошуп келишет. Бирок алардын айрым чыгармаларын байкасак, 34 жашында дарга асылган мамлекет башчы жана баатыр инсанды өз жашынан

алда канча улуураак жана негедир кабагын чытып турган каардуураак инсан кылып көрсөткөн учурлар бар. Биз дагы өз окуу китептерибизде аргасыз колдонгон Полот хандын шарттуу сүрөтүнө көңүлүбүз толбогондугун 2015-жылы Кызыл-Кыя шаарындагы илимий жыйында ачык моюнга алган элек.

Баткендик сүрөтчү, учурда чет өлкөдө байырлап жаткан Асатилла Тешебаев (1957-ж. туулган) агайыбыз 2024-жылы тарткан жаңы боёк сүрөттө Полот хан – билимдүү, зээндүү жана кыйла жаш инсан катары элестетилет. Менимче, көркөм өнөр чеберлеринин дал ушундай туруму жаш муундардын Полот хандын бейнесин аныгыраак көркөм элестетүүсү үчүн өтө алгылыктуу.

Жазуучуларыбыз, акындарыбыз Полот хандын бейнесин чагылдырууда буг чейин азыноолак иш аткарышканына карабастан, чыгаан кыргыз баатырынын жана чөлкөмдөгү ири элдик көтөрүлүштүн жолбашчысынын көркөм элесин ачып берүүдө аткарыла турган иштердин чети да оюла электигин баса белгилөө зарыл.

Полот хан жетектеген элдик көтөрүлүштү советтик тарыхнаамада “реакциячыл”, “эл кызыкчылыгына каршы” деп мүнөздөө аракеттери болгону эсте. Ошол эле учурда профессор Анварбек Хасанов, Кушбек Үсөнбаев, жана алардын руханий шакирттери болгон Т.Кененсариев, Т.Өмүрбеков, К.Молдокасымов сыяктуу заманбап тарыхчылар Полот хандын көтөрүлүшү 1855–68-жылдардагы Түндүк Кыргызстандагы эгемендик кыймылдары, 1898-жылкы Анжыян көтөрүлүшү жана 1916-жылкы Борбордук Азиядагы улуттук боштондук кыймылы сыяктуу эле Кыргызстандын жана жалпы чөлкөмдүн азаттыгы үчүн күрөш тарыхында алтын сыя менен жазылчу зор окуя болуп эсептелээрин тастыктап келишкен.

Эрендер кетсе да, эл алардын эрдигин унутпайт. Полот хандын – молдо Искак Асан уулунун баатыр жана эгеменчил жолбашчы катары тарыхый салымын Борбордук Азиянын түпкү элдери, – анын ичинде кыргыздар, – өз улуттук эстутумунда ырааттуу сактап кала беришмекчи.

Колдонулган адабияттар

1. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии / Отв.ред. В.М.Плоских. В подготовке книги к изданию принимали участие В. Воропаева и В. Галицкий. – Б.: Илим, 2001. – 582 с. – URL: <https://new.bizdin.kg/kniga/usuni-i-kyrgyzy-ili-kara-kyrgyzy>
2. Бабабеков Х.Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII–XIX вв.). – Ташкент, 1990.
3. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / Түз. кошумча түшүндүрмөлөр ж-а алгы сөз жазган Ө.Караев; Кырг. котор. котормочулар жамааты; Кыргызча чыгарылышынын илимий редактору С.Кайыпов. – Бишкек: «Айбек», 1997. – 456 б. – ISBN 9967-12-002-9.
4. Бейсембиев Т.К. Кокандская историография. Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII-XIX веков. Алматы, 2009. – 633 с. – URL: https://www.academia.edu/106350841/Бейсембиев_Т_К_Кокандская_историография_Исследование_по_источниковедению_Средней_Азии_XVIII_XIX_веков_Алматы_2009

5. Бейсембиев Т.К. `Тарих-и Шахрухи` как исторический источник. – Алма-Ата. 1987. – 200 с. – URL: <https://abashin.org/2024/03/27/bejsembiev-t-k-tarihi-i-shahruhi-kak-istoricheskij-istochnik/>
6. Джамгерчинов Б.Д. Присоединение Киргизии к России. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1959. – 435 с.
7. Искак Асан уулу Полот хан: Азаттык жана мамлекеттүүлүк: 2015-жылдын 17-апрелинде Баткен мамлекеттик университетинин Кызыл-Кыя гуманитардык-педагогикалык институтунда өтө турган жумурияттык илимий-тажрыйбалык жыйындын баяндамалары жана башка макалалар / Редколлегия: Т.К.Чоротегин (төрага), ж.б.; илимий ред. Т.Кененсариев, К.С.Молдокасымов. – Бишкек: “Махprint” басмасы, 2015. – 296 + ii б., сүрөт. – ISBN - 978-9967-12-477-6.
8. Кененсариев Т. Искак Асан уулу Полот хан. – Бишкек, 1997.
9. Кененсариев Т. Искак Полот хан (1842–1876) – азаттыктын ири күрөшкери // Искак Асан уулу Полот хан: Азаттык жана мамлекеттүүлүк... – Бишкек, 2015. – Б. 8–67.
10. Кененсариев Т. Кыргызстан оторчулук доорунда (1855–1917). – Бишкек: MaxPrint, 2019. – 760 б., сүрөт., карта. – ISBN 978-9967-9169-7-5.
11. Корытов Н.П. Самозванец Пулат хан // Ежегодник Ферганской области за 1902 г. – Новый Маргелан, 1903. – № 1. – С.19–40.
12. Магзуни, Зияуддин (Зиябидин Максым). Фаргана хандарынын тарыхы / арап арибиндеги эски чагатай тилинен кыргызчалаткан Молдо Сабыр Досбол уулу; даярдаган Омор Сооронов. – Бишкек: Турар, 2007. – 274 б.
13. Мирза Алим ибн Мирза Рахим Тошканди. Ансаб ас-салатин ва таварих ал-хавакин (Генеалогия султанов и история хаканов) / пер., прим., указ. Салиджан Юлдашев, введ., ред. Шодмон Вохидов; Кокандский литературный музей им. Гафура Гуляма.. – Ташкент: [б. в.], 2007. – 255 с., илл. (Ўзбекистон тарихи араб ёзувидаги манбаларда. 1-т.).
14. Молдокасымов К.С. Полот хан // Мурас. – 1991. – № 1. – Б. 28–33.
15. Молдокасымов К.С. Искак Молдо – Кокондун акыркы ханы // Заман-Кыргызстан. – 1994. – 18-, 25-ноябрлар, 2-декабрь.
16. Молдокасымов К.С. Исхак Молдо (Полот хан) – Кокондун акыркы ханы // Искак Асан уулу Полот хан: Азаттык жана мамлекеттүүлүк... – Бишкек, 2015. – Б. 67–80.
17. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства (феодалное хозяйство Худояр-хана) / Отв. ред. М.Ю.Юлдашев. – Ташкент; Фан, 1973. – 388 с. – URL: https://www.academia.edu/36292223/Набиев_Р_Н_Из_истории_Кокандского_ханства_феодалное_хозяйство_Худояр_хана_Ташкент_1973
18. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1886. – [2], IV, 215 с. – URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003547456/; жана дагы бир санариптик жарыяланышы: URL: https://www.academia.edu/36899743/Наливкин_В_Краткая_история_Кокандского_ханства_Казань_1886
19. Өмүрбеков Т.Н., Чоротегин Т.К. Кыргыздардын жана Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхы: (XVII – XX кк. башы): Орто мектептердин окуучулары үчүн кошумча сынак окуу куралы / Жооптуу ред. К.Үсөнбаев, А.Асанканов. — Бишкек: «Кыргызстан», 1995. – 187 б. – ISBN 5-655-01032-1.
20. Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство. – Фрунзе: Илим, 1970.

21. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. – Спб.: Тип. Комарова, 1906. – Т. 1–3. (Т.2. – 547 с.; здесь: С.333).
22. Урстанбеков Б.У., Чороев Т.К. Кыргыз тарыхы: Кыскача энциклопедиялык сөздүк. – Фрунзе: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы Ред., 1990.
23. Усенбаев К.У. Народные движения в Средней Азии в XIX веке: По материалам Кыргызстана. – Бишкек: Фонд гражданского развития, 1998. – 152 с.
24. Усенбаев К.У. Присоединение Южной Киргизии / Под ред. М.П.Вяткина. – Фрунзе: Кир. гос. изд., 1960. – 190 с. – URL: https://st-0.akipress.org/st_bilimlib/9/ff10a2a207cbbf084fcb03fa08c8b75741a67689.pdf
25. Хасанов А.Х. Избранные труды. – Бишкек-Москва, 2004. – 256 с.
26. Хасанов А.Х. Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. – М.: Наука, 1977. – 94 с.
27. Чоротегин Т.К., Молдокасымов К.С. Кыргыздардын жана Кыргызстандын кыскача тарыхы: (Байыркы замандан тартып бүгүнкү күнгө чейин). – Бишкек, 2000. – 160 б. – ISBN 9967-00-001-5.
28. Levi, Scott C. The Rise and Fall of Khoqand, 1709–1876: Central Asia in the Global Age. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2017. 288 p., ill., map. ISBN 9780822965060 – URL: <https://doi.org/10.2307/j.ctt21c4t0x>
29. Omurzakova T.O. Ethnic Map of the Kokand Khanate (History and Trends) // Вестник науки и образования. № 5 (59). Часть 1. 2019. – Р. 18–21. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ethnic-map-of-the-kokand-khanate-history-and-trends/pdf>
30. Tchoroev (Chorotegin) Tyntchtykbek. Historiography of Post-Soviet Kyrgyzstan // International Journal for Middle East Studies, 2002, Vol. 34, pp. 351–374 (USA); (2002 Cambridge Un-ty Press 0020-7438/02).